

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА БАЗА ГІДРОНІМІВ УКРАЇНИ ІЗ СОМАТИЧНИМИ ОСНОВАМИ

У статті досліджено лексико-семантичну базу гідронімів України, апелятивною основою якої стали соматизми з праслов'янського лексичного фонду. Сформовано тематичні групи гідронімів, утворених від назв частин людського тіла та розглянуто мотиваційні ознаки творення назв водних об'єктів від соматичних основ.

Ключові слова: лексико-семантична база, соматизм, гідронім, водний об'єкт, мотиваційна ознака, словотворення.

Одним із найважливіших аспектів у галузі лексикології є дослідження механізмів номінації, тобто процесів закріплення мовних знаків за відповідними денотатами. Цей аспект досліджень сприяє глибшому розумінню ролі людського фактора в різних мовних системах, однією з яких є лексико-семантична база гідронімів України.

В українській гідронімії існує чимала група водних об'єктів, апелятивною базою яких у різні історичні періоди стали соматизми – лексеми, що описують людину як біологічну істоту через позначення частин тіла, органів та інших елементів систем, які забезпечують життєдіяльність людського організму. Незважаючи на те, що соматична лексика перебуває в колі постійної уваги лінгвістів (Й. О. Дзендзелівський, О. І. Іліаді, В. В. Лучик, Е. М. Мурзаєв, В. В. Німчук, В. М. Русанівський, В. А. Ткаченко, В. М. Топоров, О. М. Трубачов, Т. Н. Чайко, В. П. Шульгач та ін.), комплексне дослідження лексико-семантичних зв'язків соматизмів із гідронімами України та інтенсивність деривації назв водних об'єктів із соматичними основами докладно не розглядалися в українській ономастиці. Чимало спостережень мають побіжний характер і є радше ілюстрацією до інших теоретичних положень, аніж безпосереднім предметом дослідження в топонімії [див., зокрема: 1, 126–135].

Причиною уваги до соматизмів є той факт, що людина почала усвідомлювати себе серед навколишньої дійсності безпосередньо через органи чуттів і частини власного тіла, які виявилися найдоступнішими для спостереження й вивчення об'єктами. За допомогою цих «інструментів» пізнання людина почала орієнтуватися у просторі й часі, так би мовити «називаючи» світ, у якому жила. Саме тому своєрідним еталоном просторової орієнтації людини стала орієнтація анатомічна, що віддзеркалює паралелізм між Макрокосмосом (Всесвітом) і Мікрокосмосом

(Людиною), їхній ізоморфізм та однорідність. Зважаючи на це, лексико-семантична база українських гідронімів з основами соматизмів відображає когнітивну пам'ять народу, дає можливість експлікувати на основі даної лексики результати пізнавальної та інтерпретаційної діяльності людини у процесі мовної концептуалізації світу.

На продуктивність творення лексики із соматичними основами, яка становить реалізацію в мові принципів антропоцентризму, вказував лінгвіст В. Русанівський. Він відзначав «антропонімізацію» явищ природи («приписування живій і неживій природі процесів і дій, пов'язаних із діяльністю людини, з функціонуванням її організму, з подібністю до частин її тіла» [2, 93]) як важливий процес у розвитку семантики слів.

З огляду на фізико-географічні властивості водних об'єктів та культурно-історичні зв'язки з ними номінаторів мотиваційними ознаками творення лексико-семантичної бази гідронімів з основами соматизмів могли бути:

- зовнішня (формальна) подібність;
- функціональна подібність;
- особливості розташування;
- характер течії;
- взаємодія з іншими водними об'єктами;
- результат образного зіставлення;
- символічна співвіднесеність тощо.

Формування лексико-семантичної бази гідронімів України з апелятивною основою соматизмів було зумовлене належністю багатьох її елементів до прадавнього шару лексики, окремих – навіть до індоевропейського етапу розвитку мови. У цій статті коротко проаналізовано окремі гідроніми України за тематичними групами соматизмів, які сформувалися на основі праслов'янського лексичного фонду. Джерельною базою для дослідження лексико-семантичних полів гідронімів з основами соматизмів стали «Словник гідронімів України» (див. умовні ско-

рочення наприкінці статті) та «Словник мікрогідронімів України».

Спершу розглянемо деякі тематичні групи гідронімів, утворені від соматизмів на позначення голови та окремих сенсорних систем, які розташовані в цій частині тіла.

Соматизм *голова* (< псл. **golva* [ЕСУМ, I, 551]) належить до базових одиниць цієї тематичної групи, оскільки позначена ним частина тіла у свідомості людини вважається найбільш важливою. Як зазначає мовознавець Й. Дзензелівський, традиція метафоричного використання соматизму *голова* на позначення витoku, початку річки, можливо, сягає праслов'янського періоду, а в українських писемних пам'ятках фіксується із середини XV ст. [3, 65]. Мотивом перенесення, очевидно, є ознака «головний» та, частково, верхнє розташування витoku відносно інших частин річки. Вчений виділяє такі похідні від основи *голов-* назви гідрорельєфу, представлені в українських говорах: 1) *головна*, *головище* 'витік, початок річки'; 2) *голована* 'великий витік води з-під землі, скелі, зокрема такий, який дає початок річки'; 3) *головица* 'природне джерело, верхів'я річки'; 4) *головиця* 'великий витік води з-під землі, скелі, зокрема такий, який дає початок річки'; 5) *holowyci(a)* 'глибоке місце в річці, потоці' [3, 65].

Давнішим із цих значень є перше, «оскільки річки переважно починаються з джерел», отже, «назву для початку річки було перенесено на «джерело взагалі» [3, 65]. До позначення соматизмом «глибокого місця в річці, потоці», можливо, сприяла зовнішня (формальна) подібність заглиблення до відповідної частини тіла.

У «Словнику гідронімів України» зафіксовано такі номінативні одиниці з апелятивною основою праслов'янського походження **golv-*: стр. *Голова́*, стр. *Голова́нівка*, потік *Голова́ч*, потік *Голови́чка*, потік *Голі́вня*, р. *Голі́вська*, потч. *Голова́нова Звóрина*, р. *Голове́нька*, р. *Голове́сня*, потік *Голове́цький*, потік *Голови́ця*, потік *Голова́ Стри́па*, потік *Голова́ний* [СГУ, 144–146] та ін. З-поміж цих гідронімів частина безпосередньо мотивована соматизмом «голова» (стр. *Голова́*), частина – похідними від нього апелятивами або прикметниками (потік *Голова́ч*, потік *Голі́вня*, потік *Голова́ний*), частина є відантропонімами утвореннями (потч. *Голова́нова Звóрина*), частина утворена від ойконімів (стр. *Голова́нівка*, потік *Голове́цький*, потік *Голови́чка*). Але показово, що ці гідроніми є назвами невеликих річок, струмків, потічків, які беруть свій початок із джерел. Не виявлено гідронімів з апелятивною основою *голов-* на позначення непротічних водойм: озер, плес, боліт, торф'яників. Така диференційна ознака засвідчує перенесення соматизму на позначення водного об'єкта за функціональною подібністю

('важливий, рухливий'), місцезнаходженням ('верхній') та в результаті образного зіставлення ('подібний до голови', 'такий, з якого все починається' – про джерело, витік).

Лексема *око* позначає орган зору людини й тварини (< псл. **oko* [ЕСУМ, IV, 171]). У гідронімії України існує група слів з праслов'янською основою **ok-*. Це переважно закриті водні об'єкти: рр. *О́кня* [СГУ, 396], б. *Окнува́ха* [СГУ, 396], б. *Вікня́на* [СГУ, 107], оз. *О́ко* [СМГУ, 71], оз. *Окни́ще* [СМГУ, 71], бол. *Вікно́* [СМГУ, 20], дж. *Вікни́на* [СМГУ, 316], дж. *Вікни́не* [СМГУ, 317], дж. *Вікня́нка* [СМГУ, 317]. Як і в попередній групі, не всі зазначені вище назви безпосередньо походять від соматизму *око* з географічним значенням. Більша частина їх утворена від суфіксальних географічних термінів, пор. *вікнина*: 1) 'болотна яма'; 2) 'болото, заболочене грузьке місце'; 3) 'вир у річці' [СНГТК, 47–48].

Однак ці гідроніми мають прозорий зв'язок основи із соматизмом *око*. Їхнє функціональне значення, очевидно, пов'язане із зовнішньою подібністю, образним зіставленням та символічною співвіднесеністю. Остання полягає в тому, що органи чуття були й залишаються матеріальними артефактами надзвичайно високого символічного значення, котрі відсилають до тіла, його частин та функцій (сприймати світ за допомогою зору, слуху, запаху, смаку, дотику), отожднюють Мікросвіт Людини з Макросвітом Космосу, шукаючи паралелі в природних утвореннях навколишнього середовища. Тому такі гідроніми мають бути дуже давніми, подекуди сформованими ще в індоєвропейський період.

Хоча можливе й інше трактування деяких гідронімів з основою *ок-* / *вікн-*, пов'язане з іменами відомих українських мовознавців Й. Дзензелівським та В. Німчуком, які досліджували номінативну базу гідронімів у Закарпатті. Зокрема, Й. Дзензелівський визначив уживане у Закарпатті атрибутивне сполучення *морське око* як «великий витік води з-під землі, скелі, зокрема такий, який дає початок річки» [ЛАЗО, II, карта 121]. Своєю чергою, В. Німчук, характеризуючи це саме сполучення як «невелике озеро на горі», відзначає його належність «до дуже давніх географічних термінів» [4, 128]. Він наводить припущення В. Махека про те, що компонент *око* в цьому сполученні був споріднений із лат. *aqua*, але зближений «народною етимологією з назвою частини тіла або з номеном *вікно* (окно)» [4, 128].

Так, назва деяких водних об'єктів утворилася від похідного відсоматичного терміна «вікно», який у «Словнику української мови» за редакцією Б. Грінченка, окрім традиційного значення, має кілька «гідронімічних» тлумачень: 1) *вікно* 'отвір у льоду для ловлі риби' [Грінч., I, 237];

2) *вікнина* ‘вирва водоверті’ [Грінч., I, 287]; 3) *вікновина* ‘чисте місце на зарослому озері чи болоті’ [Грінч., I, 237]. Відповідно до цих значень назви рр. *Окня*, оз. *Окнище*, бол. *Вікно* чи дж. *Вікнина* мають посередню семантичну співвіднесеність з апелятивним соматизмом *око*.

Лексико-семантичний акт словотворення можна дослідити і на прикладі соматизму *вухо* (< псл. **uxo* / **ouso* [ЕСУМ, I, 441]). Тут також простежується семантичний розвиток опорної семми, внаслідок якого виникають явища метафоризації та метонімізації. Тому мотиваційною ознакою гідронімів з апелятивною основою псл. **uxo* може бути характерна подібність із формою водного об’єкта чи посереднє образне зіставлення. В українській гідронімії до цієї групи слів, очевидно, належать р. *Ушівá*, р. *Ушиця*, рр. *Ушка*, р. *Ушня* [всі – СГУ, 582], оз. *Ухо* [СМГУ, 101], бол. *Ухáни* [СМГУ, 101], дж. *Уша* [СМГУ, 185], торф. *Ушицьке* [СМГУ, 185], бол. *Вушівське* [СМГУ, 380], торф. *Ухове Болото* [СМГУ, 299]. Утім, більшість таких назв безпосередньо мотивована антропонімами (бол. *Ухáни*) або топонімами (бол. *Вушівське*).

Також у гідронімії України користуються терміном, похідним від соматизму *уста*. Ця лексема позначає: 1) гирло річки; 2) місце, де зливаються дві річки [СНГТК, 198].

Гідронімом *Устя* називають водні об’єкти, які протікають на території Київської, Рівненської, Вінницької, Дніпропетровської областей [СГУ, 581] і є розгалуженою системою невеликих річок, які в певному місці зливаються між собою, формуючи одну річку. Перенесення цього соматизму з географічним значенням на позначення водних розв’язок зумовлюється формальною подібністю, образним зіставленням, взаємодією з іншими природними об’єктами.

Наступна група гідронімів містить основи назв частин тулуба. Серед них найпоказовішою є група водних об’єктів з основою соматизму *горло* (< псл. **gъrdlo*; і.-є. **guer-*, **guerə-* [ЕСУМ, I, 568]).

Соматизм *горло*, окрім традиційного трактування, має й інше семантичне значення: ‘устя річки’, ‘вузький і глибокий отвір перед безоднею’, ‘вузька протока, вир, джерело, русло’ та ін. [1, 128], тобто функціонує як географічний термін, що сприяє його використанню в гідронімії номінації.

Існує асоціативний та генеалогічний зв’язок між соматизмом *горло* і терміном *гирло* на позначення місця, де одна річка впадає в іншу, створюючи зоровий ефект «заковтування» меншої річки більшою, або де річка впадає в море, озеро. Саме характер течії, формальна та функціональна подібність сприяли перенесенню апеля-

тивної основи *горло* на позначення місця впадіння однієї річки в іншу (перехід *-ъ-* в *-и-* є закономірним для української мови). Крім того, існує група проточних водних об’єктів, назви яких мають апелятивну основу *го(и)рло*: потоки *Гірло* в Одеській, Херсонській, Запорізькій та Чернівецькій областях, потік *Гірло-Принчук*, р. *Гірла* [всі – СГУ, 131], р. *Горлачка* [СГУ, 149]. Можливо, сюди ж належить ще б. *Гиряньська* [СГУ, 131], якщо в її структурі відбулося спрощення *-л-* в основі слова. Подібним є перенесення дії *глотати* (< псл. **glotati* [ЕСУМ, I, 528]), яка згодом сформувала соматизм *глотка*: р. *Говтва* (< **goltva*) [СГУ, 144].

Досліджуючи походження гідроніма *Гривка*, лінгвіст О. Трубачов виявляє його соматичну основу відповідно до індоєвропейської праформи **gur-* / **guer-*, яка означала ‘пожирати’, ‘жерло’, ‘горло’. Він відзначає, що ця апелятивна форма була неодноразово використана для позначення водних об’єктів на Правобережній Україні. Крім того, учений пов’язує виникнення гідроніма *Манівка* (притока р. *Гривки*) з праіндоєвропейським апелятивом **ton-* / **tonī-* ‘грива, шия’. Мовознавець зазначає, що «цей архаїчний індоєвропейський апелятив чи його сліди прослідковуються в індоіранських, латинській, кельтських, германських, слов’янських мовах, наприклад, назва *намисто* (рос. *монисто*) чи назва гриви німецькою мовою *Mähne* [5, 95]. Саме тому основа відантропонімною або відойконімною назви *Манівка* може мати генетичний зв’язок із індоєвропейським апелятивом **ton-* ‘грива, шия’. Якщо ж подивитися на мотиваційний зв’язок цих двох гідронімів комплексно, то можна відтворити анатомію водних об’єктів подібно до анатомічної будови тіла в порядку спадання: *шия* – *горло*.

Аналогічний архаїчний апелятив має у своїй основі назва р. *Жеревка* (л.п. Тетерева п.п. Дніпра) [5, 96], яка утворилася від праслов’янської форми **žer-* ‘пожирати’, ‘жерло’, ‘горло’ [ЕСУМ, II, 195].

Найменування деяких боліт і торфовищ мають в основі соматизм *черево*: р. *Черевáч* [СГУ, 603], рр. *Черевáха* [СГУ, 603], бол. *Чéрево* [СМГУ, 303], бол. *Черевáте* [СМГУ, 188]. Тут простежується прозорий семантичний зв’язок із соматизмом *черево* ‘грузьке болото, де колишеться, трясеться земля’. Мотиваційною ознакою творення цих гідронімів є формальна подібність болотних та торфових утворень до відповідної частини тулуба.

У номінативній базі гідронімів на позначення кінцівок найпоширенішими соматизмами є *рука* (< псл. **rōka* [ЕСУМ, V, 136–137]) та *коліно* (< псл. **kolěno* [ЕСУМ, II, 513]). Похідним від першого соматизму є термін *рукав*, що не знайшов вираження в гідронімах.

Соматизм *коліно* позначає суглоб, що з'єднує стегнову і гомілкові кістки; місце згину ноги. У сфері гідронімії цей термін існує для позначення крутого вигину річки (повороту річки) [11, 128]. Від соматизму *коліно* виникли назви р. *Коліна*, потоку *Колінчак*, б. *Коліно*, р. *Колінь*. Мотиваційне значення цих гідронімів пов'язане з метафоричним перенесенням ознак частини тіла на водні об'єкти.

Мовознавець Е. Мурзаєв у розділі «Анатомічна лексика в народній географічній термінології» наводить приклади інших метафоричних термінів, сформованих на соматичній основі: *губа* 'затока з гирлом річки в його глибині', *жила* 'підземний потік води, карстовий ручай в підземних пустотах', *кишка* 'заворот річки, глибока довга канава', *лікоть* 'заворот річки', *прищ* 'ключ, струмінь води, який б'є вгору' [12, 127–128]. З них в українській гідронімії відбиті лише основи *жил-* та *лікот-*: рр. *Жіла* [СГУ, 196], р. *Жілка* [СГУ, 196], потік *Лікоть* [СГУ, 323], потік *Локітський* [СГУ, 325].

Отже, дослідження лексико-семантичної бази гідронімів із соматичними основами дає можливість побачити внутрішню форму слів, причину їх походження та виявити деякі закономірності називання водних об'єктів. Системний аналіз апелятивних соматичних основ у перспективі дасть змогу визначити належність соматичних лексем до центру чи периферії топонімічної лексики України, що уможливить встановити

реальну продуктивність первинних соматизмів у гідронімічній номінації, реконструювати етапи формування вторинних номенів, з'ясувати, які з них є продовженням соматизму, а які стали вторинним чи навіть третинним постсоматичним утворенням. Зазначимо й те, що переважна більшість соматизмів має розгалужену семантичну структуру, зокрема географічне значення, і виявляє значний словотвірний потенціал у гідронімії. Тому вивчення дериватів з основами назв частин тіла дає змогу комплексно дослідити номінативні процеси в цьому класі водних назв.

Умовні скорочення джерел

- Грінч. – Грінченко Б. Словник української мови : У 3 т. : [фото-тип. вид.] / Б. Грінченко ; [вст. ст. О. Тараненка]. – К. : Лексикон, 1996. – Т. 1. – 494 с. : портр.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : У 7 т. / [за ред. О. С. Мельничука]. – К. : Наук. думка, 1982–2006. – Т. 1–5.
- ЛАЗО – Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР : Лексика / Й. О. Дзендзелівський. – Ужгород : Вид-во Ужгород. ун-ту, 1958–1960. – Ч. 1–2.
- СГУ – Словник гідронімів України / [ред. К. К. Цілуйко]. – К. : Наук. думка, 1979. – 784 с.
- СМгУ – Словник мікрогідронімів України : Волинь, Житомирщина, Запоріжжя, Київщина, Кіровоградщина, Полтавщина, Черкащина / [уклад. І. М. Желєзняк та ін.; під ред. О. П. Карпенко]. – К. : Обереги, 2004. – 448 с.
- СНГТК – Громко Т. В., Лучик В. В., Поляруш Т. І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини / Т. В. Громко, В. В. Лучик, Т. І. Поляруш. – К. : Кіровоград : РВГПЦ КДПУ, 1999. – 224 с.
- cenensis de Ludovico Kossuth nominata. – Debrecen, 1968. – Т. 8. – Р. 61–68.
4. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1992. – 416 с.
5. Трубочев О. Н. Названия рек Правобережной Украины / О. Н. Трубочев. – М. : Наука, 1968. – 290 с.
1. Мурзаев Э. М. Очерки топонимики / Э. М. Мурзаев. – М. : Мысль, 1974. – 382 с.
2. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1988. – 240 с.
3. Дзендзелівський Й. О. Українські назви для «витоку, початку, вершини річки» / Й. О. Дзендзелівський // Slavica. Annales Institutii philologicae slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominata. – Debrecen, 1968. – Т. 8. – Р. 61–68.

O. Golinatyj

LEXICAL AND SEMANTIC BASIS OF UKRAINE'S HYDRONYMS WITH SOMATIC BASE

The article deals with the lexical and semantic basis of Ukraine's hydronyms, somatics from the primitive Slavonic fund became an appellative base for them. Thematic groups of hydronyms, which were created from names of the man's body parts, have been formed and motivation of creation of water objects' names from somatic base have been observed.

Keywords: lexical and semantic basis, somatic, hydronym, water object, motivation, word formation.